

השיעור השבועי

גיליון מספר 457

הרב המקדים: הג"ר צבי פרידה שליט"א
ראש מוסדות היכל צבי

השיעור נמסר בכל מוצאי שבת בבית"כ היזדים ומשודר דרך הליוון והרדיו ובקוויים רבים. מיסודו של מרן רבינו עובדיה יוסף זיע"א

ר"ת	יציאה	כניסה	ירושלים
20:47	19:55	19:05	תל אביב
20:44	19:54	19:04	חיפה
20:46	19:56	19:06	באר שבע
20:44	19:54	19:05	

ואתחנן | י"ג אב תשפ"ד

כתב וערך השיעור:

הרב דכיר פרץ שליט"א

הלכות תשעה באב

להפצת עלונים באזור מגוריך
התקשר: 053-4774733

חיוב הנחת תפלין בתשעה באב. הנחת תפלין בת"ב בשחרית. סוף זמן קריאת שמע של שחרית. ברכה בים בלי כיסוי ראש. הפסקה לתפלין של רבינו תם. חשיבות תפלין דר"ת. לימוד תורה בתשעה באב. איסור קריאת עיתון חילוני וספרים חיצוניים

פאר תחת אפר

א. 'הרא"ש' (תענית פ"ד סי' לו) הביא בשם המהר"ם מרוטנבורג - היה מחזיקו כרבו - שאין להניח תפלין כלל ביום תשעה באב, שהרי בגמרא מועד קטן (טו) אמרו, שאבל ביום ראשון אסור להניח תפלין, שנאמר ביחזקאל (כד, יז) "פֶּאֶרְךָ חֲבוּשׁ עֲלֶיךָ", משמע דוקא יחזקאל שהיה אבל יחבוש הפאר שזה התפלין, אבל שאר אבלים לא מניחים תפלין ביום המיתה והקבורה, וביאר רש"י (כתובות ו) שהרי האבל מעולל בעפר קרנו, ואין זה פאר לתפילין. וגם על תשעה באב שנחרב בית המקדש, נאמר (ישעיה ס"א, ג) "לְשׂוֹם לְאַבְלֵי צִיּוֹן לְתֵת לָהֶם פֶּאֶר תַּחַת אֶפְרַיִם", מכלל שבמקום שיש אפר אין פאר. וכן דעת שבלי הלקט (סי' עז).

מניחים תפלין בתשעה באב

ב. אולם בתשובות הגאונים (שערי תשובה סי' קנה ורס"ו) בשם רב ששנא גאון, וכן רב האי גאון, כתבו שחובה להניח תפלין גם בתשעה באב, כי אינו חמור כמו אבלות חדשה שמתו מוטל לפניו, ועם כל הצער שיש על חרבן הבית, אבל כבר עברו 1,956 שנה מהחרבן, וזה בגדר אבלות ישנה. וכן פוסקים רוב

1 מדברי הרב צבי פדידה שליט"א: דיברנו על עטרת ראשנו מרן הגאון רבינו עובדיה יוסף זיע"א, שזכינו הרבה להנות מעזרתו, מעידודו ומחזיקו בבניית מוסדותינו. וכבוד עטרת ראשנו שידל לחיים טובים הראשון לציון, שבא לנחם אותי בבית לאחרונה, סיפרתי לו מעשים מאביו זצ"ל. פעם ביקשתי ממנו שיסע איתי לחו"ל, וידעתי מראש שיגיד שהוא לא יכול, אחר כך כל הישיבות גיעו לבקש אותו דבר. אבל הוא שאל, מה יהיה שם? אמרתי לו, קודם כל נזכה את אחינו בית ישראל שם, ואחר כך נתרים לישיבה, יעזור ה'. אמר: אני נוסע איתך, ותוך שבוע ימים מרן והרבנית זצ"ל נסעו איתנו לבלגיה. הודיעו בעיתונים שם שכבוד הרב הראשי לישראל מגיע, והתמונה שלו עשתה רושם גדול, מלך בלגיה שלח נציג לקבל את מרן, איזה רעש היה בשדה התעופה, גם היהודים החילונים באו והתעוררו, ואפילו הגויים התעניינו. אותה התעוררות נתנה פירות, שעד היום בלגיה ברמה רוחנית אחרת. כשגמרנו נסענו לפריז בצרפת, והיה אותו דבר, כולם יצאו לקראתו.

כשהתחלתי לבנות את הבנין הראשון, ביקשתי ממנו שיבוא לישיבה לדבר עם תורם, שאל, מתי זה? אמרתי לו: מחר. הוא לא אמר, למה באת מאוחר... קרא לשמש ואמר לו, תדחה מה שיש מחר, אני נוסע לבני ברק. מרן בא, ישבנו עם אותו תורם, וחשבתי שיתן חמשים אלף דולר, שהיו אז הרבה, כדי לסייע בהמשך הבנייה. ומרן אמר לי: תניח לי לדבר עם התורם. אמרתי לו: הוא לא מדבר עברית. אמר: אני אדבר עברית ואתה תתרגם לצרפתית. מרן אמר לו: אני רוצה שתהיה שותף שלי! בשביל אחד מחו"ל להיות שותף עם הרב הראשי זה כבוד גדול. איך השותפות? אני בונה עם הרב פדידה בנין בישראל, ואני רוצה שתתן סכום. כמה? מיליון דולר. ב"ה אותו תורם אמר: בשמחה רבה. זה היה יום שני, וביום רביעי כבר קיבלנו לבנק מיליון דולר. הכל בזכות הוד מעלת מרן זצ"ל.

וב"ה מיישבתנו לא מש שמו של מרן, כי אחד מראשי הישיבה שלנו כיום הוא הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א, בן מרן הראשון לציון שליט"א, זה לא נס! זה מה שנקרא "וְאַרְשָׁתְּךָ לִי לְעוֹלָם וְאַרְשָׁתְּךָ לִי בְּצֶדֶק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים" (הושע ב, כא).

הראשונים, מהם הרמב"ן (תורת האדם דף פו ע"ג, ובחייושויו לסוף תענית), הרשב"א (ח"ה סי' ריד), הריטב"א (תענית ל. ד"ה ת"ד), העיטור (הלכות תפילין דף ס' ריש ע"ד), האור זרוע (ח"ב סי' תלט) בשם רבינו יצחק בעל התוס', הרא"ש עצמו (שם). גם הרמב"ם (פ"ה מהל' תעניות ה"א) כתב, שמקצת חכמים נוהגים שלא להניח תפלין של ראש² ביום תשעה באב, וכתבו האחרונים ובראשם הרב המגיד (שם), שמדברי הרמב"ם משמע, שלדעתו העיקר להלכה שיש להניח תפלין בתשעה באב. וכן פסק מרן בשלחן ערוך (סי' לח סעי' יו). גם בשלחן ערוך הלכות תשעה באב (סי' תקנה ס"א) כתב מרן שמניחים תפלין במנחה, ובבית יוסף ציין בשם הגהות מיימוניות (פ"ה ה"א אות ג) ומרדכי (סוף תענית), שמהר"ם היה מניח במנחה. כי שחרית היא עדיין בעיצומה של האבלות על החרבן, יושבים על הארץ ואומרים איכה וקניות, "על היכלי", "על נהרות בבל", ולכן הניחו במנחה.

הקורא קריאת שמע בלא תפלין

ג. הגאון רבי יעקב חאגיז כתב בשו"ת הלכות קטנות ח"ב (סי' קלט), שהגאון רבי משה גלאנטי³ היה נוהג בתשעה באב להניח את התפלין בביתו ולקרוא עמהם

ברשותכם אני מודה למרן הגאון שליט"א שכלל ישראל יודע מה הוא עשה ומה הוא עושה, מרים את קרן עם ישראל כולו! ויש לי הזכות לשבת עד ידו. כפי שאמר רבה של אנטוורפן רבי חיים קרייזווירט על מרן זצ"ל לכל הקהל: רבותי, תסתכלו עליו עכשיו, אני לא מבטיח לכם שבעולם הבא תוכלו להיות בקרבתו. אשרי רבינו שבנו רבי עובדיה ממשיך את דרכו ועושה חיל, ואנחנו מעריכים ומחבבים את התורה והמסירות נפש שלו, שבא כל יום בבוקר מירושלים לבני ברק, ובשעה תשע בדיוק הוא בסדר בישיבה, מעולם לא אחר בדקה אחת. יראו צדיקים וישמחו, וישרים יעלוזו. יהי רצון שנוכה לבנין הבית במהרה בימינו אמן.

דברי מרן שליט"א: חזק וברוך לכבוד הגאון המפורסם, מקים עולה של תורה במסירות נפש. הגאון רבי צבי פדידה, יש לו תלמוד תורה, ישיבה קטנה, ישיבה גדולה, כולל גדול של אברכים, וגם מוסד לבנות. הוא כפשוטו ממש מקים עולה של תורה. לא בחינם מרן היה אוהב אותו מאוד. הוא היה הנחשון שפתח מתיבתות, כי פעם היו גומרים כיתה ח' בבית ספר, הולכים לתיכון ומתקלקלים, והוא הקים מתיבתות - כיתות ז', ח' - והציל נפשות. כיום יש רבבות אברכים בזכות כבוד הרב. תסתכלו עליו, לא יודע אם למעלה נזכה לראות אותו... אחרי כל כך זכות הרבים שעשה. בן פורת יוסף. הקב"ה יתן לו כוח ובריאות, אריכות ימים ושנים, עד מאה ועשרים, יזכה עוד להגדיל תורה ולהאדירה, וירוה נחת מכל יוצאי חלציו, מהבנים, מהחנתים ומרבני הישיבה.

² מוזר שנהגו להניח רק תפלין של יד ולא של ראש, ובכל אופן כל תפלין היא מצוה בפני עצמה, כלומר אדם שאין לו יד, כגון נפצע במלחמה, לא יכול להניח תפלין של יד, אבל תפלין של ראש משהו יעזור לו להניח, כי זו מצוה בפני עצמה.

³ לפני כמה חודשים ערכנו תפלה בכותל המערבי לרפואת כל הפצועים, והביאו אותם, חלק באו מבית החולים, חלק מהשיקום, נורא ואיום. היו מאות פצועים מהמלחמה האחרונה, בלי ידים, בלי רגלים, איש הולך על שתי רגלים מברזל, מסכנים שנפצעו.

⁴ בזמנם חיפשו שיהיה חכם באשי - מנהיג לעדה, איך כל הציבור יהיו כצאן ללא רועה? צריך להביא מישהו שבקי בהלכה ויודע להנהיג את הציבור, יודע לומר

קריאת שמע, ולאחר מכן היה הולך לבית הכנסת ומתפלל עם הצבור, ומניחים תפלין במנחה. ונראה טעמו שחשש לדברי הגמרא (ברכות יד:), כל הקורא קריאת שמע בלא תפלין, כאילו מעיד עדות שקר בעצמו, וכאילו הקריב עולה בלא מנחה וזבח בלא נסכים. אתה אומר "וקשרתם לאות על ירך, והיו לטוטפות בין עיניך", ואם התפלין לא עליך זה נראה עדות שקר, ולכן הניח קודם שחרית. אבל זה לא מוכרח, יש כמה אחרונים שפלפלו בזה, ונעלם מהם מה שכתב המאירי (שם) - שיצא לאור בשנים מאוחרות יותר⁴ - שלא אמרו שנחשב מעיד עדות שקר אלא כשעושה כן דרך זלזול ופריקת עול, מה שאין כן אם לא מניח תפלין מטעם אחר, כגון שאין גופו נקי, והוא חולה שנצרך לבית הכנסת כל חמש דקות, או באופן שאין לו אפשרות להתקלח⁵, שיקרא אפילו בלי תפלין. והוא הדין למי שרוצה לקרוא קריאת שמע, ואם ימתין עד שיניח תפלין יעבור זמן קריאת שמע, יקרא בלי תפלין.

סוף זמן קריאת שמע של שחרית

ד. השבוע יוצאים לבין הזמנים, אי אפשר לבטל את בין הזמנים, יש מי שכתב לבטל, אבל זו מסורת ראשי הישיבות. מה שכן, יש ישיבות בין הזמנים, שהם לא כמו סדר יום רגיל בישיבה, ואפשר לקום קצת יותר מאוחר. הורה ספרדי קשה לו לראות שבנו ישן עד שעה מאוחרת, וצועק עליו, תקום בנך!⁶ זה לא טוב, האבא צריך להתאפק, לא לצעוק באותה שעה, ואם לא מצליח להתאפק ילך לטייל מחוץ לבית... ובערב יקח פלא יועץ (עך ק"ש) ויראה לבנו מה כותב על זמן קריאת שמע. אבל לא יקפיד עליו יותר מדאי, אלא די שישפיק לקרוא קריאת שמע בזמן הגאון מוילנא (סימן תנט ס"ב), שהיה חשוב כמעט כמו ראשון, ובפרט שמצאו לסידור רב סעדיה גאון (סוף עמי יב) - לפני כאלף שנים - שכתב שלזמן קריאת שמע מונים שלש שעות מהנץ ולא מעמוד השחר, דלא כהמגן אברהם (סימן נח סק"א). וכן משמע קצת בתשובת הרמב"ם (בפיה"מ פ"ג דפסחים, ובשו"ת פאר הדור סי' מד), וכן דעת השלטי גבורים (פ"ד דברכות אות ד). וכן כתבו הלבוש (סימן רלג ס"א וסי' רסז ס"א), הגאון רבי זלמן (בש"ע ש"ו סי' תמג ס"ד), הלחם חמודות (פ"ד דברכות אות כה) ובמעדני יום טוב (פ"ק דברכות סימן י אות ט), הגאון החזון איש (סימן י אות ג) ועוד. לכן אם בנו רוצה לסמוך על זמן הגר"א, יניח לו, הרבה אשכנזים סומכים על הגר"א, ובפרט שכן דעת החזון איש. בכל אופן בן שקם ונטל ידיים, ואביו אומר לו: בני, עוד חמש דקות עובר זמן קריאת שמע של הגר"א. עד שיבוא לבית כנסת ויוציא את התפלין ויניח אותו, יעבור זמן קריאת שמע, ולכן יקרא קריאת שמע בלי תפלין, ולא נקרא מעיד עדות שקר בעצמו, כי יש לו סיבה, ורק בדרך שלא מניח תפלין בדרך זלזול ופריקת עול זה אסור.

קורא באותו יום

ה. הרמ"ע מפאנו באלפסי זוטא (ברכות יד:) כתב סברא אחרת, שכל שקורא קריאת שמע בבוקר ומניח תפלין אחר כך באותו יום, אין זה נחשב עדות שקר. וכן כתב בשו"ת בית יצחק שמלקיס⁷ (האו"ח סי' יז אות ג). וכן דעת הגאון רבי זלמן בעל התניא (הובא בלבושי מרדכי תלתאה תאו"ח סי' ה). וכן משמע מהמשנה בברכות

הלכות שבת, הלכות תשעה באב... ביקשו מהחכמים ואף אחד לא הסכים, כולם היו ספרדים, והיתה להם ענוה גדולה, גם האשכנזים ענווים, אבל הספרדים יותר... וברחו מהמשרה הזו, עד שהחליטו שלא יקרא "רב ראשי", אלא "ראשון לציון", וכמו להבדיל שעל רכבו של נשיא המדינה כתוב 1, כלומר שהוא אזרח מספר 1... זה היה תואר פשוט, והסכימו לדבר הזה. ורק אחר כך נהפך לתואר של כבוד. אחרי כן כראשון לציון מהר"ם בן חביב, שנבחר בגיל 35, ונפטר בגיל 42, וחבר ספר כפות תמרים, שו"ת קול גדול, כולם מכירים ספריו, שהיה גברא רבה.

⁴ החזון איש (או"ח סי' לט סק"ו, סי' סז סק"ב, כלאים סי' א סק"א, ובקוב"א ח"א סי' לב וח"ב סי' כ) לא היה מתחשב בכתיב יד שנמצאו מקרוב, אבל זה כבר התקבל.

⁵ אין להתרחץ לפני התפלה, כי לא עושים מלאכה לפני התפלה, אבל אם כן זה לצורך התפלה, כמו טבילה במקוה.

⁶ יש הרבה ספרדים שקמים בנץ, ולכן קשה להם לסבול לראות מי שקם מאוחר, אבל מי שלומד בלילה וכותב ספרים עד שתיים או שלש בלילה יכול לקום בנץ!?

⁷ זה ספר נפלא, כשהייתי צעיר ובאתי לשאול את מרן שאלות, היה פותח לי ספר בית יצחק, הוא אהב את הספר הזה, היה אומר: בוא תראה. והספר היה עם אותיות שבורות וקטנות. השבוע הביאו לי מכון ירושלים את הספר, הוציאו אותו מחדש עם אותיות יפות, תענוג! אמרתי, חבל שמרן נפטר, כמה היה שמח מזה... אשריהם ואשרי חלקם שמהדירים את הספרים האלו. זה ספר מאוד יפה, מלא למדנות, בעולם הישיבות לא מכירים אותו כל כך, ואם יכירו לא יעובו.

⁸ הוא מקפיד ללכת למקוה בכל בוקר, אבל לא על חשבון לימוד תורה, יש כאלה מתבטלים ובשביל זה הולכים, אבל מרן זצ"ל לא נהג כך, ורק לעתים רחוקות כמו

(בב:); ירד לטבול⁸ - ואמרו לו: עוד שלש דקות עובר זמן קריאת שמע! - אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות קריאת שמע עד שלא תהא הנץ החמה, יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו - אם עד שיעלה ויבוא ויתלבש יעבור הזמן - יתכסה במים ויקרא - ינענע רגליו במים ויעלה קצת עפר, או במקוואות שלנו שאין עפר לפחות יחבק זרועותיו שלבו לא יראה את הערוה, כמו שכתב רבינו יונה (ברכות טז: ד"ה אבל צלולין) בשם רבני צרפת. ובדאי שבמקוה אין עליו תפלין, ובכל זאת הוא קורא קריאת שמע, ולא חששו משום שכאילו מעיד עדות שקר בעצמו. זו ראייה חזקה לסברת המאירי וכן לרמ"ע מפאנו.

כיסוי ראש ביד

ו. מי שנמצא בים⁹ והביאו לו קרטיב קרח לקרר את גופו, זה מתוק וטעים, וצריך לברך עליו "שהכל נהיה בדברך", אבל אין לו כיפה, מי הולך עם כיפה בתוך המים... ויש חבר לידו, ואומר לו: תניח ירך על ראשי כדי שאברך. יניח ידו על ראשו, ויעשה לו ברכה, "יברכך ה' וישמרך"... ויברך שהכל. ואם אין מישהו לידו, אם יש לו חולצה ימשוך את השרוול על ראשו ויברך, אבל לא יעזור שיושיט את היד או הזרוע של עצמו על ראשו, כך כתב התרומת הדשן (סימן י) - אחד מהראשונים, והבית יוסף (סימן אט) מדויק ממנו שרק הבג מועיל לכיסוי ראש ולא הזרוע שלו. וכן פסק מרן השלחן ערוך (סעיף ד). וכן כתבו הב"ח (אות ה), המגן אברהם (סק"ה), האליה רבה (סק"ה), הגר"ז (אות ד), החיד"א (ברכ"י סי' עד סק"ז), החיי אדם (כלל א אות ט), הבאר היטב (סק"ד), הבן איש חי (פרשת וישלח אות ד), המנשה ברורה (סק"ה), כף החיים (סק"ט), כולם הסכימו לדעת מרן שכיסוי ביד עצמו לא מועיל¹⁰. לכן יחכה עד שמישהו יבוא וישים ידו על ראשו, ואם ביתיים הארטיק יימס, אין ברירה, מה יעשה, וכי יאכל בלי ברכה?! הרי זה כאילו מעל, אלא יכסה את ראשו עם משהו אחר.

חומרא החמירו על עצמם

ז. על פי האמור מובן מה שיש נוהגים להניח תפלין בתשעה באב במנחה, ואף שבבוקר קוראים קריאת שמע בלי תפלין, לא חששו לעדות שקר, כי לא עושים כן בדרך זלזול ופריקת עול, ועוד שמניחים תפלין בהמשך היום. ואכן הנוהגים כך צריכים לשים לב לא לשכוח להניח תפלין במנחה. ומה שמהר"ם גלאנטי הניח לפני תפלת שחרית, עשה חומרא וחסידות. וכן נהגו החתם סופר (מנחה החת"ס עמוד סא), תלמידו מהר"ם שיק (שאלת יעקב סי' צט), המקובל מהר"ם עידאן - הובא בספר ברית כהונה (מע' תשעה באב אות יא), ולפי מה שאמרנו עכשיו, זו חומרא ולא מעיקר הדין.

המנחה להניח תפלין בשחרית

ח. ואולם אנחנו הספרדים נוהגים להניח תפלין בשחרית, כי המנהג הקדום היה לא כמו שכתב מרן השלחן ערוך להניח במנחה, שכן מבואר בספר חיים וחסד מוספייא (בקונטרס חידושי דינים מרבני ירושלים, דף צא ע"א, אות כב) משנת רס"ט, בימי הנגיד רבי יצחק הכהן שולאל, שמנהג ירושלים¹¹ היה להניח תפלין בשחרית

בערב כיפור טבל. מי שטובל במי התורה, התורה מטהרת אותו. אבל יש כאלה שזה לא מפריע להם בלימוד, ובפרט החסידים נוהגים בזה.

בשבוע שחל בו תשעה באב אסור להתרחץ במים חמים, אבל במים קרים מותר, ואפילו עם שמפו וסבון רחצה. משמע מדברי הרמב"ם (פ"ה מתענית ה"ו) - העתיקו הבית יוסף (סי' תקנא) - שמוותר ללכת לנהרות. רק צריך להיזהר לא לטבוע, תמיד צריך להיזהר, ובימים אלה בפרט.

⁹ מרן זצ"ל מעולם לא הלך לים, לא כשהיה צעיר ולא לאחר מכן, ובספרו (ברכות ע"א שסג) כתב שהשוהה בים צריך הגומל. אבל זהו דוקא כשנכנס לעומק, שיש חשש סכנה, אבל אם רק ששך רגליו לא צריך לברך. יש חכמים שהיו נכנסים לים, פעם מרן פגש ראש ישיבה אחד - לא אומר את שמו - ושאל אותו, איפה היית? אמר, חזרתי עם התלמידים מהים. מרן אמר לו: מה זה, צריך שיהיה לתלמידים מורא ממך - מורא רבך כמורא שמים! הוא לא הבין את זה, בשביל מה ללכת לים, לראות את הגלים מתנפצים!?

¹⁰ יש חכם אחד שרצה להביא ראייה מזה שהמחבק זרועותיו קורא קריאת שמע, שהידיים נחשבות הפסק בין לבו לערוה, ואותו דבר שהידי יכולה להיות כיסוי ראש. וחלק על כל האחרונים הנ"ל. נכון שיש מהרש"ל (בתשובה סימן עב) שכך משמעות דבריו. אבל כל האחרונים לא הסכימו אתו. צריך לחנך את הבחורים הצעירים שידעו איך לגשת להלכה, ולא לחלוק על כל האחרונים, וגם הראייה לא נכונה, כי יש לחלק בין הפסק לכיסוי, אלו שני דינים נפרדים. מי שלומד קצות ונתיבות ור' חיים מבריסק לא מדמה כך, צריך ללמוד בעיון.

¹¹ לא כל מנהג הוא מנהג טוב, יש כאלה שנוהגים לשפוך מים בחג השבועות, ובאים לידי סחיטה, ומצערים את חבריהם. פעם חזרתי בשבועות משיעור

להצלחת רבי גרשון בן מרים וב"ב

לע"נ ר' שמעון בן רחל אוחנה. רחל בת פורטונה כינה ומלכוף. אפרים בן מרים ויפת.

בבית הכנסת כמנהגם בכל יום, ושהגאון רבינו יצחק אבובי היה מסירם מיד לאחר תפלת שמונה עשרה קודם הקינות. והרי השלחן ערוך נחשב בסביבות שנת ש"ט, וכתב הבית יוסף בהקדמתו שלא בא לעקור מנהגים שקדמו לחיבורו. והעידו האחרונים שכן המנהג, וכן הוא על פי הקבלה, וכן כתבו החסד לאלפים (סי' לה) והגאון רבי ישראל משה חזן בספר איי הים (דף סב.). גם הראש"ל רבי חיים משה אלישר¹² בשו"ת משה האיש (האו"ח סי' כג אות ו), הביא מנהג קהילת קודש בית אל, שנוהגים להתפלל בטלית ותפילין בעשרה כמו בכל יום באין הפרש כלל. ושכן נהג מר אביו הגאון הראש"ל מרן י"ש"א ברכה' בבית המדרש שלו. וכתב, וכן אנו נוהגים אחריו. וכן כתבו הכפ החיים (סי' תקנה סד"ד), ספר דברי שלום (במנהגי ק"ק בית אל, אות סב), ספר תפלה לדוד (סי' צג דף כא ע"ב), ישכיל עבדי (ח"ה בקונט' דעה והשכל סי' ו), רבי אליהו מני בשו"ת תנא דבי אליהו (בקהל מנהגי בית יעקב עמוד תח), ובספר נתיבי עם (עמ' רכה) לרבי עמרם אבורביע¹⁵.

כי מציון תצא תורה

ט. יש ראש כולל אחד ביבנה, שכתב בספרו על מרן שלא בדרך ארץ¹⁴, איך כתב בחזון עובדיה ובהליכות עולם ללכת אחר מנהג ירושלים, וכי זה הלכה למשה מסיני! ומה הוא רוצה, שנעשה כמנהג יבנה?! החכמים התרכזו בירושלים, "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיהו ב, ג. מ"ב ד, ב). גם הראשון לציון רבי בן ציון עוזיאל שבא מירושלים לתל אביב, הנהיג בבית הכנסת "אהל מועד" בת"א להתפלל בשחרית ט' באב בטלית ותפילין כמו בכל יום. וגם מרן זצ"ל כשהחל לכהן כרבה של תל אביב, המשיך במנהגו להתפלל שחרית בבית כנסת "אהל מועד" עם טלית ותפילין ובצבור. גם הגאון רבי אלעזר בן טובי - מגדולי רבני מרוקו - ראב"ד קהל המערבים בירושלים, כתב בספר פקודת אלעזר (סי' תקנה), שהיה נוהג להתפלל בקהילת "חסד אל" בעיר העתיקה בירושלים, והניח תפילין בשחרית כמו כולם.

הרב משאש זצ"ל

י. הרב משאש נבחר לרב ראשי בירושלים בשנת תשל"ח, ולפני כן לא הכירו אותו, הוא היה רב במרוקו, ולא היו יחסים טובים עם ישראל, לא היו שיירות מצוינות, אף שיש שם הרבה קברי צדיקים, ולא הכירו את הרב משאש. ומרן זצ"ל החליט להביא אותו לירושלים. מרן התקשר אליו, והגיע לארץ דרך צרפת, ובא לירושלים לבית של מרן. בני הבית דאגו שיהיו תמונות, ופרסמו שהוא מועמד לרב ראשי. ראש העיר בזמנו היה העוזר של בן גוריון שר"י, טדי קולק, והוא לא רצה את הרב משאש, למה "ממרחק תביא לחמה", וכי חסר לנו תלמידי חכמים בארץ?! יש רב מפורסם שיש בביתו מגילת העצמות, במקום אמה על אמה מול הפתח... ניקח אותו ושיהיה הרב של ירושלים! אבל מרן אמר: אני מסתכל על התורה, והרב משאש גדול בתורה, בקי בשלחן ערוך, הוא דיין ופוסק בהלכות החמורות ביותר באבן העזר, באיזה כוחא דהיתרא, אני רוצה אותו! הרב דיבר איתו ושכנע אותו. היה אחד בשם אזולאי שהיה חבר מוצעת העיר מטעם המערך, מרוקאי חילוני, ומרן שכנע גם אותו, זה 'דיאלנה' - משלנו... לילה קודם הבחירות, המועמד השני בא לרב משאש ואמר לו: אתה מחר לא תיבחר, חבל לך להתבזות, כולם הבטיחו להצביע לי, לכן תסיר את המועמדות שלך, איך תחזור למרוקו אחרי שלא נבחרת?!

במוסאיוף, וכנראה לא זיהו אותי, ושפכו עלינו מים, למה שופך מים, מה עשיתי לך?!... וכי זה מנהג זה שטויות. או מה שהזכרתי כמה פעמים, שיש כאלה מברכים בשם ומלכות המוציא לחם מן הארץ, מטבלים במלח, ולפני שטועמים מהלחם אומרים 'ה' מלך ה' מלך וכו'', לא ה' מלח... אבל זה הפסק, זה לא לצורך הסעודה, תטעם מהלחם ואחר כך תגיד גם סליחות... אבל למה להפסיק בין המוציא לטעימה. הרב משאש (שמש ומגן ח"ג האו"ח סימן עח תשובה שלישי) תקף את המנהג הזה, וגם הרב מאמאן (עמק יהושע ח"ו האו"ח סי' ל) כתב שאסור לנהוג כן. מנהג הכוונה שהסכימו עליו רוב גדולי הדור, והוא מובא בספרים, כמו המנהג להניח תפילין בתשעה באב בשחרית.

¹² היה נקרא ממלא מקום הראשון לציון, ופחד להיות ראשון לציון בפועל, כי בחרו לראשון לציון את הרב יעקב מאיר, ובירושלים היו קנאים שהתנגדו אליו, כי למד כל מיני דברים זרים, והיה צריך להתפטר, והלך ונהיה רב בסלונקי במשך עשרים שנה, ובניתיים היו שבעה ראשונים לציון, ולא האריכו ימים, וכשפנו לרבי משה חיים בנו של הראשון לציון היש"א ברכה - רבי יעקב שאול אלישר, אמר: וכי אתם רוצים שאמות?!... לכן היה ממלא מקום הראשון לציון.

¹³ היה רב בשיבת פורת יוסף, מרן זצ"ל למד אצלו בשיעור א' ישיבה קטנה, היה תלמיד חכם גדול בתורה, תראו בהסכמות לספרו שקיבל מגדולי הרבנים הספרדים.

הרב משאש בא לבית של מרן בשעה 11 בלילה, ואמר לו: אני מסיר את המועמדות, פלוני אמר לי שאין סיכוי... מרן אמר לו: אני מבטיח לך במאה אחוז שאתה תיבחר! הרגיע אותו, וב"ה נבחר ברוב גדול.

מנהג קדום נגד מרן

יא. ברם דא עקא, כשהרב משאש בא לירושלים, ראה את מנהג הספרדים שמתפללים שחרית בתשעה באב עם טלית ותפילין, והקים קול צעקה גדולה, איך אפשר לעשות נגד מרן?! וכתב על כך בספרו שו"ת שמש ומגן (שמש ומגן ח"ב סי' ו וח"ג סי' ז). ומרן זצ"ל (חזו"ע תעניות עמ' שסט) השיב לו קצת בתוקף, כי אורייתא מרתחא ליה, 'הגם לכבוש את המלכה עמי בבית?!' היתה להם ידידות ואהבה גדולה, והערכה הדדית, הרב משאש היה אומר ברבים: אשרי שאני זוכה להיות בדור שנמצא מרן הרב עובדיה! העריך מאוד את מרן, אבל חלקו בהלכה. ומרן השיב לו שזה מנהג קדום, והבית יוסף לא בא לעקור מנהגים קדומים. וכמו מנהג הכפרות בערב יום כיפור, שבשלחן ערוך (סימן תרה) כתב שיש למנוע מנהג זה, כי הוא מדרכי האמורי. אבל אנחנו עושים כפרות, שכן היה המנהג הקדום לפני כאלף שנה (שע"ת סי' רצט, חמדה גנוזה סי' צג, ובשו"ת הגאונים ליק סי' ח). וכן לדעת מרן השלחן ערוך (סימן תקצב) לא תוקעים בשופר בתפלת הלחש במוסף של ראש השנה, רק בחזרה, אבל מנהגנו פשוט לתקוע גם בלחש. יש עוד כמה דברים שהמנהג היה שלא כדעת מרן, ואחד מהם זה הנחת תפילין בתשעה באב בשחרית. וכן משמע מדברי כל הראשונים שסתמו דבריהם, שמניחים בשחרית כרגיל. ועוד שזה על פי הקבלה, ומה שהקשה הרב משאש שתמיד אנחנו אומרים פשט וקבלה הלכה כהפשט, אבל כאן יש גם מנהג קדום, כמו שהעידו אחרונים רבים. וכן כתב הגר"מ טוקצ'ניסקי (ספר ארץ ישראל עמ' סח), שמנהג הספרדים להתפלל בשחרית תשעה באב בטלית ותפילין. אבל מאז שהגיע הרב משאש התחילו כמה קהילות עם רגשי עדתיות ואמרו, לא, זה מנהג של מרוקאים! אבל מה זה קשור, כאן עושים כמנהג ירושלים, וכולם יעשו אגודה אחת להניח תפילין בשחרית. בפרט צריך להזהיר שבמקום אחד לא יניחו חלק בשחרית וחלק במנחה ויעשו אגודות אגודות¹⁵, אלא כולם יחזירו עטרה ליושנה להניח תפילין בשחרית. תמיד מרן זצ"ל היה מדבר על זה.

הפסקה לתפילין של רבינו תם

יב. טוב להפסיק שתיים או שלש דקות בין קריאת הספר תורה לאשרי, ולהניח תפילין דרבינו תם, וכך נוהגים בהרבה מקומות. כשהתחלתי להנהיג אצלנו בבית כנסת 'אור חביב' לעשות הפסקה, היה אברך אחד שאמר לי: הרב, נאחר לכולל... אמרתי לו: בשביל שתי דקות?! חליפו תפילין בוריות. אבל כשהספר תורה נמצא יש בעיה, איך יחלוץ על ידו את התפילין של ראש, והרי אין לגלות הראש בפני ספר תורה. יש אומרים שאם הספר סגור לא נורא, ומרן זצ"ל היה נוהג להחזיר את הספר תורה מיד אחרי חצי קדיש, ואחר כך היו מחליפים תפילין. מרן היה מניח בחדר, אבל הציבור בבית כנסת, ולכן כך הרב הנהיג, שמיד אחר החצי קדיש אמרו "הללו" והחזירו את הספר תורה. על כן טוב שיעשו הפסקה שתי דקות להנחת תפילין דרבינו תם¹⁶, וכך יעשו גם בתשעה באב.

¹⁴ תראו, לאשכנזים יש את הגר"ש אלישיב, הגר"ש אורבך, הגר"ש ואזנר, הגר"ש קרליץ, ולא קם מישהו לקעקע כל מה שכותבים, ולמה אצלנו הספרים יש דבר כזה, שכל דבר מנסים לקעקע, צריכים לדעת להפסיק את השטויות האלו. פעם אמר לי יהושע פולק שהיה סגן ראש העיר, אם לנו האשכנזים היה רב כמו הרב עובדיה, הוא לא היה הולך על הרצפה, אלא היה הולך על הידיים שלנו! הספרדים לא מבינים מה יש להם.

¹⁵ סיפרתי לכם, פעם באחד הצומות, י"ז בתמוז או י' בטבת, הגיע מישהו אלינו לבית כנסת אור חביב, והניח תפילין בתפלת מנחה בריש גלי, אבל זו חוצפה, כולם הניחו בשחרית, ועכשיו אף אחד לא מניח, לך לעזרת נשים ותניח שם. זה ספק איסור "לא תתגודדו" - לא תעשו אגודות אגודות (יבמות ג), הרחיב באיסור זה ביביע אומר (ח"ו תאו"ח סי' י) וביחוד דעת (ח"ד סי' לו).

¹⁶ חשוב לומר קדושה אחת עם תפילין של רבינו תם, ולכן מחליפים תפילין לפני קדושת "ובא לציון". יש אחד שמוציא כל פעם חוברות, והוציא חוברת נגד מרן - על הגר"ש אלישיב, הגר"מ פיינשטיין, הגר"ש ואזנר, אף אחד לא יעז, אבל ככה הוא - וכתב, איך מרן הנהיג להניח תפילין דרבינו תם לפני ובא לציון, זה נגד מרן השלחן ערוך (סי' כה סע"ג) שכתב, נהגו העולם שלא לחלוץ תפילין עד אחר קדושת ובא לציון, וכתב חוברת שלימה. אבל מרן התכוון לומר שלא יישאר בלי תפילין כלל, אך כשמחליף מתפילין של רש"י לתפילין של רבינו תם, הוא עדיין עם תפילין. שלחתי להסביר לו, אבל אמר: לא, מנהג העולם להניח תפילין של רש"י! לחינם

השיבות תפלין דרבינו תם

יג. גם בתשעה באב מניחים תפלין של רבינו תם כרגיל, כי זה ספק דאורייתא, כשרבינו תם היה ילד קטן בן שנה או שנתיים, סבו רש"י הניחו על ברכיו, ורש"י היה לומד עם תפלין - לא בכלל שזו ויהרא, אלא בביתו... - לקח רבינו תם את התפלין מראשו וזרקו על הרצפה, אמר רש"י: זה יגדל ויחלוק עלי, וכך היה, שחלק על רש"י וטען שמיי שמוניח תפלין של רש"י הוא ספק בגדר 'קרקפתא דלא מנח תפלין', שזה חמור מאוד. אלו ראשונים כמלאכים, מי יכול להגיע להבנה שלהם, אנחנו כמחט לעומתם. לכן חשוב להניח גם תפלין של רבינו תם. פעם רק העיראקים הזקנים היו מניחים, אני עוד זוכר כשהיינו צעירים, מי היה מניח רבינו תם? חלק מהחסידים, וחסיד חב"ד מגיל בר מצוה, אבל אצלנו הספרדים היו מעטים, ומרן זצ"ל נתן שיעורים שיש לחוש לרבינו תם שהוא לא יחיד, וספק דאורייתא לחומרא. בעבר חפרו במצדה ומצאו גם תפלין כשיטת רבינו תם. ובדרך כלל מתחילים להניח תפלין דרבינו תם אחר החתונה בקדושה ובטהרה. וכאמור גם בתשעה באב מניחים תפלין של רבינו תם, ולאחר התפלה עושים הפסקה, חולצים את התפלין, ואומרים קינות.

לימוד תורה בתשעה באב

יד. נאמר עוד הלכה, בגמרא תענית (ב) מבואר, שאסור ללמוד תורה בתשעה באב, ופירש רש"י, מפני שהתורה משמחת, שנאמר "פקודי ה' ישרים משמחי לב". וכן כתוב "תורת ה' תמימה משיבת נפש", "לולי תורת עשועו אי אבדתי בעניי", ואם אדם ילמד תורה ויפלפל, ישכח את הצער על חורבן בית המקדש. אבל מותר ללמוד הלכות אבילות, ולקרוא פסוקים באיוב ובדברים הרעים שבירמיה, רק שיש לדלג על פרקי הנחמה, ובמדרש איכה, הלכות אבילות, הלכות תשעה באב. וכתב מהרש"א (ח"א שם), לולי פירוש רש"י הייתי אומר טעם אחר שאסור ללמוד תורה בתשעה באב, משום שלא ישכח אבול, שהרי צריך להיות דואב ומיצר, ולחשוב איך נחרב הבית, איך "שפכו דמם כמים", על הרוגי ביתר שהיו חכמים וסופרים, והעיקר לחשוב על צער גלות השכינה. ומצאו כמה ראשונים שמסייעים לדבריו.

עיתון חילוני

טו. יש נפקא מינה בין הטעמים, האם מותר לקרוא עיתון "המודיע" בתשעה אב, לא חס ושלוש עיתון חילוני, ידיעות או מעריב, "ולא תביא תועבה אל ביתך" - אסור להכניס את זה לבית! סיפרתי כמה פעמים, כשמרן נבחר לרב ראשי, בו' חשון תשל"ג, למחרת ראה על השלחן ידיעות ומעריב, מי קנה? ב"ה הנבים כולם בסדר, מרן שלח את כולם רק לשיבות קדושות. ולמחרת שוב העיתון הגיע, מרן לקח את העיתון, חתך לחתיכות - אז לא היה עבה כמו היום... - זרק בשיירותים ופתח את המים, טוב שלא נהייתה סתימה... אבל כל יום לעשות כך זה ביטול תורה, עשו מעקב לראות מי מביא את העיתון - אז לא היו מצלמות - ומצאו שזה הנהג של הרב, הוא לא היה דתי, והסביר שיש לו תלוש משכורת מהממשלה, והתנו איתו לקנות לבוס ב-30 לירות ידיעות וב-30 לירות מעריב... אמר לו הרב: אני לא רוצה שתקנה, והכסף נתון לך.

התעקש. צריך לכונן היטב "וחננו מאתך חכמה בינה ודעת", ואולי אז לזכות להבין את דברי מרן זצ"ל.

17 מסופר, כי כשלוש מאות שנה אחר חרבן בית המקדש השני, היה סלטן אחד מוסלמי שנתן רשות ליהודים לבנות את בית המקדש, כי הוא היה נגד הנוצרים, וטען שרק היהודים יכולים לנגח אותם. התחילו לבנות את הבית השלישי, ולא ידעו מה שכתבו חז"ל (ראה רש"י סוכה מא. ד"ה אי נמי), שהבית השלישי ירד מוכן מן השמים - "הראנו בבנינו", ואנחנו רק מתקנים - "שמחנו בתיקונו". הם בנו בנין, ולפתע היתה רעידת אדמה וכל הבנין קרס, ואז הפסיקו את התכנית להקים בית שלישי.

דרך אגב, כתב הראשון לציון הרב רפאל מיוחס בעל הפרי האדמה (ח"ד דף ו ע"א) - היה לפני כ-300 שנה - שקבלה בידו שברושלים לא יהיו הרוגים מרעידת אדמה. והעתיקו הכף החיים (ס"ה תקנו אות כו). ומספר שבשנת תרפ"ה היתה רעידת אדמה חזקה בירושלים, הרבה מוסלמים נהרגו, אבל מאיתנו לא נפקד איש. לכן כדאי לעבור לירושלים...

באותו יום מרן היה ילד קטן - הוא נולד בשנת תרפ"א או תרע"ט - והיה יושב בבית נכסת "שושנים לדוד" ולומד בספר "תורה תמימה", והרב כף החיים היה יושב שם בעזרת הנשים וכותב את ספרו. לפתע היתה רעידת אדמה בירושלים, הלוסטרא נפלה והתרסקה, וכל המקום נתכסה באבק. מרן היה ילד קטן, ונבהל, הכף החיים ירד מיד מעזרת הנשים וראה את הרב, ילד קטן מפוחד. מרן היה גר קרוב ברחוב בעל שם טוב, ואמר לו הכף החיים בא ואקח אותך. בא לרדת וראה כל המדרגות שנפלו, צעק בחוץ 'הבעל ענו'... עד שהביאו סולמות. אמר: קודם שירד הילד, ואחר כך הוא ירד, ולקח אותו יד ביד לבית. כשהגיע קרוב לבית תסא - אבא של מרן, יצא אליו ושאל, איפה הספר תורה תמימה? היה יקר מאוד בעיניו, ומרן אמר:

ספרים חיצוניים

טז. וכל שכן שאסור לקרוא ספרים חיצוניים, כמו ספרי ביאליק, אחד העם, אוי ואבוי. הייתי פעם בבית של איזה רב אחד בהתיישבות, וראיתי אצלו ש"ס, ספרי פוסקים, וליד זה ספרים של ביאליק, אחד העם, וכל הכופרים האלו. אדם שהוא מחלל שבת וכופר בקב"ה, וכותב ספר או שירים, איך אתה יכול לקרוא בזה?! בספר קובץ מאמרים של רבי אלחנן וסרמן הי"ד - כל בן תורה צריך לקרוא את הספר הזה, שיש בו השקפות טובות - כתב ששמע מפי החפץ חיים, שבזמנו היה רעש בעולם - רעידת אדמה¹⁷, בתים נפלו ואנשים נהרגו, ואמר שזה מגיע כי היו ספרים חיצוניים שמביאים רפיון באמונה. והוסיף שמי שמששה אותם בביתו עובר על לאו "לא תביא תועבה אל ביתך"¹⁸. ועל כל פנים אם רוצה בתשעה באב לקרוא עיתון דתי, ולראות אם יש טילים, או מי ינצח, ביידן או טראמפ... וכן אם קורא ספר "ילדותנו", ספרי היסטוריה, או מסתכל באלבומים של החתונות, או בתמונות במחשב, הוא מסיח דעת מן האבלות, ולמהרש"א זה אסור, אבל לרש"י, רק בתורה יש שמחה, אבל לא בעיתון, ולכן לא שצריך לקרוא עיתון, אבל מותר...

חיוב לימוד תורה בת"ב

יז. יש לחקור האם יש חיוב ללמוד תורה ביום תשעה באב, או שרק אם רוצים ללמוד דברים הרעים. יש משגיחים בישיבות שמסתובבים בין הספסלים, וכשרואים בחורים מפטפטים מעירים להם - ביטול תורה!¹⁹ האם גם בתשעה באב כשרואים בחור מתבטל, יזכירו אותו - כמובן לא בצעקות, ברוח טובה - לא חבל? שב תלמד עין יעקב פרק חמישי ממסכת גיטין, מדרש איכה... יבוא הבחור ויאמר: למה הרב מעיר לי, אני לא חייב בכלל בלימוד תורה, כך מבואר בתשובות הגאונים (הובאו בשבולי הלקט הלכות שמחות ס"ו כו), שאין חובה ללמוד תורה ביום תשעה באב, ורק אם רוצה ללמוד ילמד דברים הרעים. אבל המשגיח לא יודע תשובות הגאונים, יודע רק הרב דסלר... לכן יאמר לו: בא וראה לך ילקוט יוסף (ארב"ת עמ' תז), שם הובאו תשובות הגאונים, ושכן כתב הגאון רבי יהודה עייאש (שבט יהודה ס"י שפד), וכן כתב הגאון רבי יצחק טייב בערך השלחן (ס"י תקנד סק"א), אבל במילואים שבסוף הספר (דקכ"ד ע"ב ס"י תקנד) מושמע שחזר בו. ובריטב"א (מ"ק טו.) יש שני תירוצים שחולקים בחקירה הזו, כל אחד שיבוא לבית ויעיין. ביביע אומר (ח"ח ח"ו"ד סימן לה) יש תשובה בנושא הזה, וכתב למסקנא שיש חובה ללמוד תורה בתשעה באב, ולכן גם בתשעה באב מברכים ברכות התורה, ואילו היינו פטורים מלימוד תורה ביום זה, לא מברכים על דבר שפטורים ממנו, אלא שיש חובה ללמוד. ולכן טוב עשה המשגיח שהעיר לבחור על ביטול תורה... כדאי לנצל את היום הזה - אם לא יבוא משיח ויהפך לששון ושמחה - ללמוד הלכות אבילות, מדרשי איוב ואיכה, כי יש חיוב ללמוד תורה גם בתשעה באב.

- נדפס עלון נפרד עם שיעור מיוחד לבין הזמנים, בהשמטת הל' ט' באב -

שכחתי אותו. לך תביא לי אותו! אבל אין מדרגות, איך אביא?! כעס עליו. מיד כף החיים סובב אותו אחר הגלימה שלו ואמר לסבא: אל תכעס עליו, זה יצא גדול בישראל!

18 מרן מעולם לא החזיק בביתו ספרים חיצוניים. היתה פעם אחת לפני הרבה שנים, שנכנסתי לחדר של הרב ברחוב אלקנה, והיה לו ספר, ומיד כשנכנסתי הניחו תחת לשלחן, שלא אראה. אחר כך התברר שזה היה ספר מלחמות ה', שכתב אחד דרדעי, מאותם הכופרים בזוהר הקדוש, וחזר על זה ספר. למרות שהמחבר היה רב ת"ח, כיון שהיה כופר בזוהר הקדוש, מרן לא רצה שיקראו בזה. הפוסקים דנים אם מצרפים אותם למנין, וב"ה כיום זה לא מעשי, כי כמעט אין כבר דרדעים, ב"ה כיום "ועמך כולם צדיקים".

על כל פנים מעולם לא ראיתי את מרן עם ספר חיצוני, ומעולם לא הזכיר מהם, בביתו היו למעלה מעשרים אלף ספרים, מי שירצה עד עכשיו ביתו פתוח ברח' הקבלן 45, ידוק ויראה שאין אפילו ספר אחד חיצוני, לא ביאליק ולא שום דבר. יש ספרי להמן, סיפורים שנכתבו בגלל שבזמנו היתה השכלה, ולהמן שהיה ת"ח רצה שלא ימשכו אחרי ההשכלה, הלך וחזר את הספרים האלו. כשהיינו קטני קטנים, מרן היה אוסף אותנו בכל ליל שבת אחרי האוכל, ברחוב אלקנה, וכדי להרדים אותנו, היה אומר סיפורי ליהמן, יש ספר על אחד שחלם שנעשה מקובל ועשה כל מיני דברים, סיפור מאוד יפה. אבל חלילה לא היה מכניס לבית ספרים חיצוניים.

19 אצלנו בבית המדרש בישיבה היה מצד אחד קיר שלם מלא בספרים, ומצד שני עוד קיר מלא בספרים, וכשהייתי רואה בחורים מפטפטים - זה היצר הרע של הבחורים, וכי מה יעשו, חילול שבת?! - הייתי אומר להם: את כל הקיר הזה גמרת, ומה עם זה, גם גמרת?!... הם הבינו את הרמז והפסיקו לפטפט.